

Per Nyström, det svenska historikersamfundet och den fjättrade Clio

Lars Olsson

Inledning och syfte

Per Nyström (1903–1993) är kanske inte den mest kände svenske historikern, men han har ändå varit ovanligt uppmärksam och omdebatterad. Han var den lovande historikern, som lämnade universitetsvärlden för politiken i slutet av 1930-talet, och – med ett undantag – återvände han inte till den historiska forskningen förrän efter sin pensionering från posten som landshövding i Göteborg 1971. Per Nyström är en av de få svenska historiker som fått sin doktorsavhandling utgiven i en andra upplaga, och han fick tre festskrifter med omtryck av hans egna artiklar. Därtill kommer en biografi, som baseras på intervjuer och en genomgång av Nyströms efterlämnade handlingar, vilken gavs ut av Tomas Forser tre år efter Nyströms bortgång. Han har debatterats i tidskriften *Arkiv* vid tre olika tillfällen av så vitt skilda skribenter som Anders Björnsson, Stefan Jonsson, Åsa Linderborg och Birgitta Odén.¹ Per Nyströms och Eli Heckschers olika ståndpunkter till 1700-talets manufaktur används som exempeltexter i Arne Jarricks och Johan Söderbergs handbok för studenter i historieämnet, *Praktisk historieteori*.² Nyström är, slutligen, en av två manliga historiker utan professorstitel, som uppmärksammas i det mäktiga encyklopediska verket *Svenska historiker. Från medeltid till våra dagar*.³

Även om Tidens förlag gav ut Nyströms doktorsavhandling *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet* från 1955 i nytryck till hans 80-årsdag 1983 är det hans många och vitt skilda vetenskapliga artiklar från 1930-talets Lund som i efterhand väckt uppmärksamhet. Det är helt och hållet kring dessa som Tomas Forsers intervju med honom kretsar i inledningen till *Historie-skrivningens dilemma och andra studier av Per Nyström* (1974), och nästan alla omtryckta artiklar i utgåvan skrevs på 1930-talet och i början av 1940-talet. I sitt korta förord till *I folkets tjänst. Historikern, journalisten och ämbetsmannen Per Nyström* (1983) uppmärksammar Tage Erlander hans artikel ”Historisk materialism” i *Scandia* 1934 och en artikel i *Tiden* från 1949. I övrigt reflekterar

Erlander kring Nyströms vägval i slutet av 1930-talet.⁴ I stort sett handlar även Sven E. Olssons förord till *Historia och biografi* (1989) om de tidiga artiklarna, men i den boken har även ett antal artiklar från Nyströms återkomst som historiker på 1970- och 1980-talen tagits med. Något mer, men långt ifrån uttömmande, uppmärksammas avhandlingen i Tomas Forsers biografi över Nyström, ”*Jag har speglat århundradet.*” *En bok om Per Nyström, historikern, publicisten, ämbetsmannen.*⁵

Märkligt nog har alltså ingen av skribenterna något mer substantiellt att säga om doktorsavhandlingen *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet*, som han lade fram i Lund 1955. Sven E. Olsson poängterar att Nyström försvarade sin avhandling ”i skuggan av det kalla kriget”, och han konstaterar att ”disputationen var en tämligen städad tillställning”. Opponenten Kurt Samuelsson var ”i stort” nöjd med avhandlingen men kritisk till att ”något av materialistisk historieuppfattning kastas in här och var”. Olsson framhåller också att avhandlingen uppmärksammades i ett tjugotal dagstidningar, av bland andra opponenten Kurt Samuelsson i *Dagens Nyheter*, professorerna Sven Ulrik Palme i *Stockholms-tidningen*, Karl-Gustav Hildebrand i *Svenska Dagbladet* och Oscar Bjurling i *Arbetet*, samt av de blivande professorerna Lars Herliz i *Clarté* och Bo Gustafsson i *Ny Dag*.⁶ I dagspressen figurerade således *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet* på bästa plats och i en omfattning som de flesta avhandlingsförfattare bara kan drömma om. I *Historisk Tidskrift* kom däremot ingen recension, vilket annars var och är brukligt när det gäller doktorsavhandlingar i historia.

Även Birgitta Odén har gjort några korta kommentarer till Per Nyströms doktorsavhandling. Odén framhåller att han bytte ämnesinriktning från licentiatavhandlingen om Gustav Vasas jordbrukspolitik. Hon påpekar också att han lämnade sin mentor, Lauritz Weibull i Lund, och istället anmälde sig till den liberale ekonomhistorikern Eli Heckschers seminarium vid Stockholms högskola. Huvudanledningen till valet av Heckscher som huvudhandledare var att denne just fått uppdraget som vetenskaplige ledare för det stora LO-finansierade projektet *Den svenska arbetarklassens historia*, och Nyström engagerades för att medverka i detta med en studie av arbetarklassens uppkomst. Kontakterna med Weibull fortsatte emellertid genom en intensiv brevväxling, och det blev, enligt Odén

i sinom tid en lysande avhandling om stadsindustrins arbetare, som innebar en uppgörelse med Heckschers uppfattning av 1700-talets manufakturier som statliga drivhusplantor. Genom Nyströms analys visade det sig att planlagd statlig intervention ledde till högre produktivitet och ökade tillverkningsvärdet. Statsingripandet uppluckrade det traditionella hantverket och banade väg för industrialisering.⁷

Anders Björnsson är lika positiv till *Stadsindustriens arbetare före 1800* som Odén, även om han reducerar värdet av den till "kartläggningar" av "produktion och arbetsorganisation vid de storindustriella anläggningar som under svenskt 1600- och 1700-tal kallades manufaktur". Liksom Odén lyfter Björnsson främst fram Nyströms uppgörelse med Heckscher om värdet av statligt understödda företag som det "bestående" resultatet av avhandlingen. Trots att den fullföljdes först på 1950-talet är avhandlingen enligt Björnsson "ingen restprodukt utan i alla avseenden nydanande och utmanande".⁸ I denna artikel ska jag delvis ifrågasätta den uppfattningen.

Redan betygsnämnden hade samma positiva uppfattning om Nyströms avhandling som Odén och Björnsson, och på opponentens rekommendation tilldelades han docentkompetens för sin forskningsinsats, även om han själv inte verkar ha förstått det!⁹ I motiveringen för detta goda omdöme skriver professorerna Sture Bolin, Jerker Rosén, Kurt Aspelin och Algot Werin att det är "en i många avseenden märklig forskningsprestation", och att den "ger i granskningen av de svenska förhållandena gång på gång säkra och övertygande belägg på riktigheten av den nya uppfattningen". De var utifrån avhandlingen övertygande om att

de stora handelshusen, som själva ägde manufakturerna, lyckades utnyttja statsmakten och framkalla en lagstiftning och ett reglerande till förmån för manufakturindustrien. Regleringarna inskränkte friheten för vissa sociala grupper, för konsumenter och arbetare, men lämnade företagen fullständig frihet inom det företags- och privatekonomiska området. Detta belyses med många talande exempel, främst hämtade ur hallrätterna och hallrättsprotokollen. Särskilt talande är de förbud som rädde mot fackliga sammanslutningar bland manufakturernas arbetare.¹⁰

Per Nyström hade således med sin Marx-inspirerade doktorsavhandling gjort stort intryck på professorerna, och än mer imponerade var de av hans försvar vid disputationen.

Varför har då de ovan nämnda skribenterna, som i efterhand lyft fram

Per Nyström 1903–1993. Källa: *Arbetets söner* II. *Samlingens tid*, Stockholm 1960, s. 409.

Per Nyströms övriga historievetenskapliga arbeten, så lite att säga om denna ”lysande” och ”nydanande” doktorsavhandling med ”bestående resultat”? I denna artikel ska jag reflektera kring den frågan. Huvudsyftet med artikeln är dock att presentera några tankar kring själva avhandlingens slutliga gestaltning mot bakgrund av de samhällsförändringar som ägde rum mellan påbörjandet av avhandlingsarbetet i slutet av 1930-talet och dess färdigställande i mitten av 1950-talet. Jag har alltså något av en vetenskapssociologisk ansats och vill ange några nya perspektiv på den gamla diskussionen om den fjättrade Clio. Jag vill således resa frågan om kalla krigets betydelse för svensk historisk forskning under 1950-talet. Men låt mig först ge en kort presentation av Per Nyström, denne ovanlige svenske historiker.

De unga historiematerialisterna i 1930-talets Lund

Nyström växte upp i en folkskolelärarefamilj i Bohuslän och tog studentexamen i Göteborg, varefter han läste nationalekonomi för Gustaf Steffen vid Göteborgs högskola. År 1924 bytte han alltså både lärosäte och ämnesinriktning och för till Lund för att studera historia. Nyström var socialist redan när han kom till Lund, och där anslöt han sig till såväl Clarté som Socialdemokratiska ungdomsförbundet och Lunds socialdemokratiska arbetarekommun. År 1933 startade han och några andra radikala studenter den grafiskt medvetna, tvärvetenskapliga studenttidningen *Ateneum*, där de utvecklade ett alternativ till den borgerliga vetenskapen. ”Vi hade sen någon tid ett marxistiskt seminarium, där i huvudsak clartéister från institutionerna för historia, nationalekonomi och litteraturvetenskap deltog”, erinrade sig Nyström i efterhand.¹¹

Per Nyström var, enligt Stefan Jonsson, ”metodideologen” i gruppen,¹² och bland historikerna blev han ”banerförare för en historie-materialistisk historiesyn”, framhåller Birgitta Odén.¹³ Därmed ”satte Per Nyström svensk historieskrivning i gungning”, hävdar Jonsson i sin artikel om den akademiska Lundavänstern på 1930-talet, och ”[ä]mnets prästerskap protesterade” mot att klasskampsperspektivet fördes in i den svenska historieskrivningen.¹⁴ Vilka som ingick i detta prästerskap får vi dock inte veta. Vi kan ana att det var professorerna i Uppsala och Stockholm, som, enligt Håkan Gunneriusson, fram till utnämningen av Erik Lönnroth till professor i historia i Uppsala 1942 ”dominerade [det historiska] fältet och inte ville dela med sig till en annan pol på fältet av sitt tolkningsföreträde”. Särskilt Sven Tunberg i Stockholm ”och hans närmaste vänner” pekades ut av Gunneriusson, vars slutsats blir att ”den weibullska motsättningen till historieforskarna i Stockholm blev öppen, ömsesidig [...] och svår att ignorera”.¹⁵ Gunneriusson menar till och med

att det fanns ett mönster ”med yngre Weibullelever som angriper ansedda historiker” och ”den nationella historieskrivning som dominerade fältet i stort”.¹⁶ Per Nyström var definitivt en av dem. Det framgår med all tydlighet i 1930-talsartiklarna om historieskrivningens dilemma, vilka bland annat innehåller en njutbar uppgörelse med den statsidealistiska skola som just Tunberg företrädde.¹⁷ Även om Stefan Jonsson delvis överdriver Nyströms betydelse för fällandet av ”de gamla ekarna”, för att citera en av Nyströms spetsfundiga formuleringar,¹⁸ bidrog hans vassa egg – och agg – till maktskiftet inom det svenska historikersamfundet.

Den empiriskt förankrade historiematerialistiska forskning som Nyström utvecklade, och som många av senare generationers historiker i Sverige anslutit sig till, såg ett stort värde i den källkritiska metod som bröderna Weibull fått symbolisera. ”Ateneum skulle inte syssla med den materialistiska historieuppfattningen som teori i första hand utan visa dess fruktbarhet genom (empirisk) forskning”, framhöll Nyström själv.¹⁹ I direkt polemik med sin blivande liberale mentor Eli Heckscher avvisade den unge Nyström redan i *Ateneum* 1934 vad som senare skulle komma att betecknas som ”teoriernas tyranni” i samhällsforskningen. ”Det finns inget som en historiker glömmer så lätt”, framhöll han, ”som att konkreta människor ingående i konkreta samhällsformationer är det centrala i historien”.²⁰ De orden tål att framhållas lika mycket idag som då.

Redan 1935 tvingades de unga historiematerialisterna att lägga ned sin tidskrift på grund av bristande medel. Från början hade de fått ekonomiskt stöd av småborgerligheten i Lund. ”Hökare och trähandlare ansåg sig skyldiga att annonsera i studenttidskrifter”, mindes Nyström långt senare och förklarade detta med att ”[s]tudentkåren var så pass central i det dåvarande Lund [...] att man inte kunde förbise den.”²¹

Om den plötsliga njuggheten berodde på att småborgerligheten i Lund upphörde att annonsera i tidskriften av politiska skäl eller på andra orsaker har jag inte kunnat reda ut här. Nyström antyder själv att de hårdnande politiska motsättningarna i västvärlden efter nazisternas makttillträde i Tyskland 1933 var en förklaring: ”[S]kallet mot marxismen [hade] just börjat. Och det tidigare så liberala manöverutrymmet började krympa”.²² Kanske hade borgarna i staden hört att den norske ekonomiprofessorn Wilhelm Keilhau gått till frontalangrepp mot historiematerialismen inför studenterna i Lund och i *Scandia* 1934. Keilhau inledde sitt angrepp med en högst intressant periodisering: ”Helt frem til Hitlertiden har den historiske materialisme vært en moderne moteretning.” Han fortsätter med att fråga sig om ”denne lære” verkligen förtjänar ”å innta en lederstilling i historisk forskningsarbeid”.²³ Att professor Keilhau och ”magister Nyström” – Keilhau tilltalar Per Nyström så i sin replik – har olika svar på den frågan är inte så uppseendeväckande.

Det intressanta är istället hur Per Nyström sätter in Wilhelm Keilhau i "det historiska sammanhanget".

Nyström klargör först att förutsättningarna för den historiska materialismens insteg i den akademiska världen står att finna i demokratiseringen av flera mellaneuropeiska länder efter första världskriget: "De nya politiska maktförhållandena bröto det motstånd, som de konservativa universitetsmyndigheterna gjort mot av marxismen influerade vetenskapsmän, och gjorde det möjligt för dessa att erhålla universitetsbefattningar." Det politiska skeendet därefter satte stopp för denna utveckling. Nyström framhåller att "[e]fter de fascistiska statskupporna i Mellaneuropa avskedades de marxistiskt orienterade vetenskapsmännen", och deras skriftliga arbeten blev "förbjuden litteratur". Nyström konstaterar därefter att professor Keilhau "ställer sig här själv in i det politiska sammanhanget", då han "fastslår att Hitlerregimens tillkomst i Tyskland utgör en vändpunkt i den materialistiska historieuppfattningens historia".²⁴ Villkoren för historiematerialistisk samhällsanalys hade förändrats dramatiskt, särskilt i Tyskland. I Sverige kunde sådan analys däremot fortfarande genomföras, särskilt i Lund.

Trots mothugg och nedläggningen av *Ateneum* kunde de unga Marxinspirerade forskarna i Lund fortsätta sina studier, och de publicerade sig på annat håll. Själv skrev Nyström flera högst originella, empiriskt förankrade och skickligt genomförda artiklar i den mot de konservativa Uppsalahistorikerna oppositionella tidskriften *Scandia*, som bröderna Weibull grundat 1928.²⁵ I dessa visade Nyström övertygande hur de teoretiska perspektiv som han tillägnat sig i historiematerialismen kunde omsättas i empiriskt forskning. De täckte så vitt skilda ämnen som Gustav Vasas avelsgårdsprojekt 1555–1556, svensk expansion i öster under 1500- och 1600-talen och Thomas Thorilds lära om harmonin. År 1936 försvarade han sin licentiatavhandling *Studier till 1500-talets godsförvaltning och lantushållning*.²⁶ Under 1930-talet och början av 1940-talet fick han dessutom artiklar om Engelbrekt, Martin Luther, Napoleon och Rutger Maclean publicerade, och han skrev ett stort antal artiklar på olika teman för *Svensk Uppslagsbok*.²⁷ Med de vetenskapliga artiklarna placerar Sven E. Olsson – med rätta – in Per Nyström i en internationell krets av historiker, som visar på vilken betydande forskare han hade kunnat bli om han fortsatt sin akademiska bana. Olsson jämför honom faktiskt med senare internationellt erkända storheter som Maurice Dobb, Eric Hobsbawm, Christopher Hill, Rodney Hilton, Geoffrey de St. Croix och Edward P. Thompson.²⁸ Anders Björnsson, å sin sida, likställer honom inte bara med den framstående norske historikern Halvdan Koht utan också med den likaledes framstående amerikanske historikern Arthur M. Schlesinger.²⁹

År 1937 lämnade Per Nyström det akademiska Lund för att först bli ombudsman i Svenska Bankmannaförbundet och därefter politisk sakkun-

nig och statssekreterare hos Gustav Möller på Socialdepartementet, även han influerad av Marx. Sven E. Olsson framhåller hur han därmed bidrog till "de antibyråkratiska dragen" i den socialpolitik, som utformades under Möllers ledning under dessa "de mest febrila reformåren 1945–1950".³⁰ Vid regeringsombildningen 1951 fick dock både ministern, som förlorat striden om partiledarposten efter Per-Albin Hanssons plötsliga bortgång 1946, och hans statssekreterare lämna den centrala statsapparaten. Båda var djupt besvikna över att "amerikanarna lyckades stoppa socialismen i Europa" och att "kapitalismen" istället "gick förstärkt ut ur andra världskriget".³¹ Möller kvarstod som riksdagsman ytterligare tre år, medan Nyström återvände till sin ungdoms stad och flyttade in som landshövding i residenset i Göteborg. I gengäld fick han under sin landshövdingetid möjligheter att färdigställa den doktorsavhandling, som inte minst hans uppdragsgivare, LO-ledningen, krävde att han skulle publicera snarast möjligt. Några tankar på en akademisk karriär hade han inte längre utan han verkar istället ha blivit en ovanligt engagerad landshövding när väl LO-uppdraget var avslutat.

Återkomsten

Genom Tomas Forsers återutgivning av ett antal artiklar i *Historieskrivningens dilemma och andra studier av Per Nyström* 1974 blev Nyström, enligt Birgitta Odén, "något av en kultfigur för den radikala vänstern".³² Anders Björnsson påpekar med rätta att den arbetshistoriska forskning som tog form under 1970-talet såg "en föregångsman" i Nyström.³³ Inom projektet *Industrialiseringens inverkan på barns och ungdoms miljö* på Historiska institutionen i Lund diskuterade till exempel Christina Carlsson, Bengt Sandin och jag inte bara Nyströms 1930-talsartiklar utan än mer just *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet*, som vi så småningom refererade till i olika grad i våra egna doktorsavhandlingar.³⁴ Vi diskuterade den också med våra kollegor inom ekonomisk historia i Lund, Anita Göransson och Lennart Schön, som även refererar till den i sina avhandlingar. Även en senare generation av de Lundadoktorander i historia gör det: Hans-Olof Ericsson, Lars Edgren, Per Jonsson, Mats Greiff och Monika Edgren.

Det verkar emellertid som om intresset för *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet* gjorde djupast intryck bland en liten grupp unga historiker i Lund, medan få historiker vid andra lärosäten hänvisar till den i sina doktorsavhandlingar eller andra större specimen. Per Nyströms forskning om kapitalismen och arbetarklassen satte således inga direkta spår i det stora forskningsprojektet *Industriarbetarklassens uppkomst*, som bedrevs vid Stockholms universitet på 1970-talet,³⁵ förrän Björn Horgby så småningom återoppar den i sin avhandling *Den disciplinerade arbetaren* från 1986. Inte heller Lars Ekdahl

hänvisar till Nyström i sin egen avhandling *Arbete mot kapital* (1983), inte heller Christer Ahlberger och Christer Winberg gör det i sina böcker *Vävarfolket* (1988) respektive *Fabriksfolket* (1989). Däremot inspirerades Anders Florén i hög grad av Nyström i sin avhandling om kapitalistiska produktionsförhållanden vid Jäders bruk (1987).

I *Historisk Tidskrift* blev Per Nyström inte uppmärksammas förrän 1982, då Uppsalaprofessorn Sten Carlsson uttrycker sin uppskattning av hans nyutkomna lilla skrift om Mary Wollstonecrafts skandinaviska resa 1795:

En icke-marxistisk läsare har lättare att följa Per Nyström, när han som nu, utan pekpinne och i en anda av allmänmänsklig och i grunden omarxistisk radikalism, med mjuka och känsliga linjer tecknar en färd, som låtit en europeisk kulturpersonlighet komma i kontakt med våra kärva nordiska förhållanden [min kursivering].³⁶

Vid denna tid, i början av 1980-talet, hade Per Nyström alltså inga pekpinnar i sina vetenskapliga texter, vilket han således, enligt Uppsalaprofessorn, haft tidigare. Gällde det omdömet också hans doktorsavhandling från 1955? Uttalandet visar att Sten Carlsson antingen inte läst Nyströms avhandling eller – vilket förefaller mer sannolikt – förtiger den av politiska skäl. Sten Carlsson – i sin ungdom politisk motståndare till Per Nyström³⁷ – ville nog snarare lyfta sina egna pekpinnar mot de yngre historiker som vid den tiden inspirerades av ”den store marxistiske pionjären”, för att citera Sten Carlssons raljanta formulering i artikeln. Då kunde ju professorn inte komma dragande med Nyströms Marxinspirerade avhandling, som blivit väl godkänd för doktorsgraden vid samma lärosäte som några år tidigare godkänt Sten Carlssons egen avhandling!³⁸ Det fick istället bli artiklarna i *Scandia* från 1930-talet, inspirerade och publicerade av Lauritz Weibull, också en inbiten vetenskaplig och politisk motståndare till såväl den unge Sten Carlsson som dennes föräldrar, historikerna Gottfrid och Lizzie Carlsson.

Hur kommer det sig då att inte heller de andra skribenterna ägnar något större intresse åt Per Nyströms ”lysande avhandling”? Inte ens Birgitta Odén skänker den någon mer ingående uppmärksamhet, när hon diskuterar Nyströms inverkan på ”den nya vägen av historie-materialistisk forskning” på 1970-talet. Avhandlingen syftade ju till att analysera arbetarklassens uppkomst. Inte heller Anders Björnsson fördjupar sig i den i presentationen av Per Nyström som en ledande svensk historiker. Jag finner det värt att göra en kort genomgång av avhandlingen för att vi ska komma vidare mot någon förståelse av detta anmärkningsvärda förhållande. Det finns nämligen en intressant perspektivförskjutning i den, som inte uppmärksammats tidigare och som, enligt min mening, säger något om de samhälleliga villkoren för historisk forskning när Nyström disputerade under kalla kriget.

Doktorsavhandlingen

Stadsindustriens arbetare före 1800-talet inleds med en ingående genomgång av handelskapitalismens industrisystem i Västeuropa, och Nyström påpekar att både handels- och industrikapitalismen, lika väl som de äldre produktionsformer som de bröt ned, var ”en internationell kulturbildning”. Vi måste således se Sveriges industriella utveckling som en del i ett större, europeiskt skeende, där den svenska processen var nära kopplad till ”utvecklingen i Europas stora industriella centra, om icke bilden skall bli snedvriden och meningslös”.³⁹ Varken begreppet globalisering eller några världssystemteorier var i ropet på den tiden, men Nyströms avhandling handlar i grund och botten om kapitalismen som ett expanderande internationellt socio-ekonomiskt system. Han avvek därmed från den forskningstradition som dominerat svensk historievetenskap under stora delar av 1900-talet, nämligen den som fokuserar nationalstaten. Nyström var med andra ord tidigt ute med frågor som senare utvecklats internationellt av forskare som till exempel Immanuel Wallerstein,⁴⁰ men som svenska historiker bara börjat ta sig an idag.

Nyström ger därefter ”en systematisk översikt av de produktionsinstitutioner och rättsinstitut, vars totalitet bildade handelskapitalismens industrisystem”.⁴¹ Han visar på skillnaderna mellan hantverket och manufakturen som arbetsorganisation, och han påpekar hur manfaktursystemet växte fram under 1200-talet och länge verkade sida vid sida med hantverket. Nyström hämtar exempel från många olika tillverkningar, även om textilindustrin dominerar, och dessa exempel tas från hela västra Europa. Hans transnationella beläsenhet är imponerande. Redan i början av inledningskapitlet pekar han på det problemområde som sedan kommit att dominera inom den livaktiga arbetslivshistoriska forskningen, frågan om kontrollen över produktionen. Denna kontroll omfattade tre områden: tillverkningen, arbetsprestationen och egendomen. Kontrollen över tillverkningen gällde företagarens önskan om likformiga och likvärdiga produkter. Kontrollen över arbetsprestationen gällde arbetsorganisationen, arbetsintensiteten och arbetsdisciplinen. Kontrollen över egendomen, slutligen, var viktig genom att det fanns tendenser att arbetare både slösade med materialet och försnillade färdiga produkter.⁴² Kontrollen över produktionen är för övrigt ett perspektiv som en senare forskare som Harry Braverman utvecklat för 1900-talet i sin omtalade bok om arbetets degradering under 1900-talet.⁴³

Liksom senare arbetslivshistoriker understryker Nyström med kraft att kunskaper om företagarnas strategier är lika viktiga som arbetarnas om vi vill förstå ”de sociala relationerna och företagsformerna inom industrin”.⁴⁴ I själva verket riktar han fokus på kapitalet, och resten av inledningskapitlet handlar om hur storköpmännen i västra Europa med ekonomiska och politiska medel

inrättade samhällliga institutioner (magistrater och hallrätter), vars huvuduppgift var att säkerställa deras ekonomiska och sociala intressen gentemot såväl fabrikanterna (förlagsmän och hantverkare) som arbetarna. Han visar övertygande hur dessa rättsliga institutioner växte fram ur spänningen mellan handelskapitalet och dem som var direkt involverade i produktionen inom textilindustrin; hantverket stod lite vid sidan om men var ändå inordnat i det överordnade system som handelskapitalismens sociala kraftfält utgjorde. Huvudmotsättningen ser Nyström således mellan å ena sidan "det internationella handelskapitalet" och å andra sidan de övriga inom produktionen, medan motsättningarna mellan "industrikapitalet" och arbetarna ställs i skymundan. De förordningar som de politiska makthavarna införde måste förstas i detta sociala kraftfält, annars blir de enbart "en meningslös chifferskrift", påpekar han insiktsfullt.⁴⁵ Nyström visar också hur holländska storköpmän alltmer tog över kontrollen över den väst- och nordeuropeiska handeln och hur Holland framstod som handelskapitalismens kärnland, som började sträcka ut sina tentakler långt bortom sitt närområde.

Den handelskapitalism som Nyström analyserar hade en påtaglig stabilitet som ekonomiskt system. Några mer betydande förändringar skedde inte förrän mot slutet av 1600-talet och under 1700-talet, då den "koncentrerade" manufakturen, det vill säga fabrikkssystemet, utvecklades inom textilindustrin av främst holländska kapitalister. Någon förändring i arbetstekniken skedde inte, men vi ser nu "utbildandet av en arbetarklass [min kursivering]", framhåller Nyström. Han påvisar vidare de sociala motsättningar i Holland, som manifesterade sig i "sammanslutningar, strejker, möten, demonstrationer, som slogs ned av myndigheterna och hårda domar på vatten och bröd för ledarna".⁴⁶ Sådana var alltså handelskapitalismens sociala relationer i Västeuropa och de institutioner som bar upp dem, när handelskapitalistiska företagsformer började "inplanteras i adelsstaterna vid Östersjön", konkluderar Nyström.⁴⁷

För att illustrera hur processen gestaltade sig i kapitalismens kärnområden och i dess periferier citerar Nyström en av sina egna inspirationskällor: "Så länge handelskapitalet förmedlar produktutbyte med outvecklade samhällen, icke blott framstår den kommersiella profiten som prisocker och bedrägeri utan framspringer också till största delen härur." Nyström antar att detta uttalande av Karl Marx "säkerligen icke skulle ha verkat stötande i 1600-talets Sverige". Han förklarar hur stora förmögenheter i Amsterdam byggts upp bland annat på kreditaffärer med Sverige, och han framhåller att utländska "köpmanshus" kontrollerade all handel på Sverige och motverkade uppkomsten av svenska manufakturer.⁴⁸ Utländska storkapitalister etablerade sig således, med den svenska statens stöd, i det perifera landet i norr. Göteborg blev snabbt en internationell stad, dominerad av utländska storköpmän och inflyttade storborgare, men så skedde även i andra städer och på landsbyg-

den. Namn som Louis De Geer, Gouvernt Indebetou, Reinhold Rademacher, Henrich och Ulric Lohe, med flera, illustrerar hur kapitalistiska produktionsförhållanden spreds från Västeuropa till Sverige, som därmed drogs in i den framväxande transnationella kapitalismen.

Resten av Nyströms avhandling ägnas i detalj åt försöken att anlägga manufakturer i Sverige med hjälp av importerad, yrkesskicklig arbetskraft under 1600-talet (till exempel vallonska gruvarbetare och smeder); utöver textilmanfakturer också produktion av tobak, glas, papper socker och smidesvaror. Vidare behandlar Nyström introduktionen av de betydelsefulla rättsliga institutioner som diskuterades i inledningskapitlet, manufakturernas omfattning, deras företagsformer och deras förhållande till de samhällsliga institutionerna under 1700-talet samt bekämpandet av arbetarnas intresseorganisationer. Det senare gällde hantverksarbetarnas kamp mot "en kapitalistisk utveckling, som skulle göra dem till lönearbetare", en kamp som Anders Florén senare analyserade vid Jäders bruk.⁴⁹ Den blev dem dock övermäktig. "Skräväsendet rycktes upp med rötterna", konstaterar Nyström, och det skapades istället "en individualiserad arbetarkår", som inte tilläts agera kollektivt. Som socialt skyddsnet inrättades särskilda fattig- och sjukkassor. Företagarna stod det däremot fritt att bilda intresseorganisationer i form av fabriks-societeter.⁵⁰ Inledningskapitlet till Per Nyströms doktorsavhandling är med andra ord central för vår förståelse av hur nya klassrelationer och ett nytt klassamhälle började ta form i Västeuropa under 1600-talet och därifrån spreds till bland annat Sverige, och det har stor relevans för de tendenser i den så kallade Tredje världen, som vi då och då uppmärksammas på i massmedia idag. Dessa insikter om den tidiga kapitalismen som ett expansivt socialt system har dock inte uppskattats efter förtjänst ens av de forskare som lyft fram historikern Per Nyström.

Per Nyströms avhandling har alltså, som såväl opponent och betygsnämnd som Birgitta Odén och Anders Björnsson framhållit, mycket stora förtjänster. Den behandlar begrepp som produktivkrafter och produktionsförhållanden, klassrelationer och social makt samt statens förhållande till de sociala klasserna. Den baseras på en omfattande källforskning med såväl kvalitativa som kvantitativa metoder. Det stora inledande kapitlet är ett föredöme när det gäller att förklara handelskapitalismen som ett internationellt socioekonomiskt system. Som sådant står sig denna framställning fullt ut än idag. Avhandlingen är lika förtjänstfull när det gäller att förklara hur Sverige, en av de perifera "adelsstaterna" vid Östersjön, drogs in i detta system. Det skedde först genom att västeuropeiska handelshus tog kontroll över handeln på Sverige och gjorde enorma profiter på denna handel, sedan genom att en del av dessa handelskapitalister startade manfakturer, köpte jord och etablerade sig som ledande politiker i landet. Vi kan säga att den gryende borgarklassen

– bourgeoisin – utgjordes av invandrare, som tog med sig andra invandrare som yrkesskicklig arbetskraft, medan grovarbetare hämtades ur den svenska allmogen. Staten höll inte bara sin vakande hand över denna process, utan var en stor påskyndare av den. Staten bidrog således inte bara med att luckra upp det traditionella hantverket och bana väg för industrialismen. Den banade också vägen för kapitalismen, först i form av handelskapitalism och sedan i form av industri- och agrarkapitalism, och den banade väg för västeuropeiska kapitalister och, i viss mån, yrkesarbetare att slå sig ned i Sverige som ett led i en kapitalistisk expansion. Denna analys står sig som sagt väl än idag. Likväl vill jag hävda att avhandlingen som helhet inte är så lysande och banbrytande som tidigare hävdats.

1930-tal möter 1950-tal

När Per Nyström till slut 1955 publicerade resultatet av det forskningsarbete som han med mycket stora ambitioner påbörjade i Lund i slutet av 1930-talet blev det i själva verket bara en torso. I förordet till *Stadsindustriens arbetare före 1800* framhåller Nyström själv att syftet var att skriva en bok om industrisystemet med särskild inriktning på ”arbetarnas ställning inom systemet”. Han ville distansera sig från den ”forskningsinriktning, som varit rikt företrädd vid tyska och engelska universitet under senare hälften av 1800-talet och vars frågeställningar hade sitt ursprung i de samtida socialpolitiska strömningarna”. En sådan undersökning hade, skriver han, kunnat reduceras till ”en utredning om arbetarnas levnadsförhållanden, deras löner, livsmedels- och bostadsstandard o. dyl.”, en sådan Emil Sommarin utfört i sin ”undersökning av arbetareförhållandena vid svenska bergverk och bruk i äldre tid”.⁵¹ Nyströms ambitiösa planer höll emellertid inte fullt ut. I förordet nödgas han konstatera att han av olika skäl bara kan lägga fram ”ett brottstycke av den planlagda monografin”. Det avsnitt som skulle ha varit huvudperspektivet – ”stadsindustriens arbetare” – förblir oskrivet av Nyström. Betygsnämnden tyckte följaktligen – helt rättmätigt – att undertiteln *Bidrag till kännedomen om den svenska manufakturindustrien och dess sociala förhållanden* vore mer adekvat som titel på avhandlingen än *Stadsindustriens arbetare*.

Nyström själv tycker uppenbarligen att det av minst två skäl är besvärande att han inte fått till stånd något kapitel om ”stadsindustriens arbetare”. För det första utelämnar han därmed en av de båda grundpelarna i ”klassrelationerna” i ”handelskapitalismens industrisystem”. Han gör med andra ord ett avgörande avsteg från den teoribildning som han tar sin utgångspunkt i. Anmärkningsvärt nog är det precis detsamma som Harry Braverman – med rätta – senare skulle kritiseras för. Båda gör högst intressanta analyser av ”kapitalet” och kapitalisternas strategier, men de negligerar i sina konkreta analyser arbe-

tarna som subjekt i den historiska process som utspelades i klassrelationernas dynamik. I Nyströms fall är detta, för det andra, särskilt anmärkningsvärt, ja nästan pinsamt, eftersom hans studie skulle vara en del i det stora forskningsprojektet *Den svenska arbetarklassens historia*, initierat och finansierat av Landsorganisationen. För att komma ur denna något besvärande knipa låter han filosofie licentiaten Gösta Walldén ”avrunda detta band av Den svenska arbetarklassens historia” och därmed komplettera Nyströms egen framställning med ett avslutande kapitel om manufakturarbetarnas sociala förhållanden. Detta femtiosidiga tilläggskapitel är dock fristående, och det ingår givetvis inte i Nyströms doktorsavhandling. Det kopplas inte heller på något sätt till Nyströms analys av de svenska manufakturerna. Det är i mångt och mycket just en sådan ”utredning om arbetarnas levnadsförhållanden, deras löner, livsmedels- och bostadsstandard o. dyl.” i katedersocialisternas anda som Nyström från början absolut ville undvika att göra.

I *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet* finns också ett intressant inslag, som skapar en viss förvirring när det gäller de teoretiska utgångspunkterna. Det råder ingen tvekan om att Per Nyström vid uppläggningsen av sitt stora forskningsprojekt på 1930-talet utgick från Marx klassteori. Kapitalismen bars upp av två mot varandra stående sociala huvudklasser: kapitalister och arbetare. Det råder heller ingen tvekan om att Nyström har ett klasskampsperspektiv i det inledande avsnittet om handelskapitalismens industrisystem i Västeuropa. Huvudmotsättningen i framväxten av detta system gick emellertid mellan å ena sidan klassen av storköpmän och å andra sidan klassen av producenter (förlagsmän/manufakturister och arbetare av olika slag). En mindre framträdande motsättning fanns mellan de båda grupperna bland producenterna, de som ägde produktionsmedlen och de som sålde sin arbetskraft till manufakturernas ägare. Successivt började emellertid storköpmännen att organisera produktionen av varor i egen regi, varvid handelskapitalet och industrikapitalet smälte samman till en klass av kapitalister, medan vi samtidigt kan iaktta vad Nyström kallar ”utbildandet av en arbetarklass”.⁵² Nyström använder här således ett begrepp som skulle bli mer känt i Sverige när unga historiker på 1970-talet började läsa Edward P. Thompsons bok *The Making of the English Working Class*.⁵³ Nyström var alltså en föregångare till alla svenska historiker som senare framhöll att arbetarklassen aldrig varit någon från början given statisk enhet, utan istället har skapats och reproducerats i de föränderliga sociala relationer som kapitalismen burits upp av. Ingen av deltagarna i en teoretisk debatt i *Scandia* om struktur och subjekt, där de hänvisade just till Thompsons klassbegrepp, uppmärksammade Nyströms bidrag till denna diskussion.⁵⁴

Den uppmärksamme läsaren märker dock att Nyström förflyttar sig än längre bort från Marx klassteori, när han istället för ”kapitalister” och

”arbetarklass” skriver ”arbetsgivare” och ”arbetstagare” – till och med i inledningskapitlet.⁵⁵ Han behåller således stora delar av sin analys från ”1930-talets radikalism i Lund”, men han gör avkall på några av de grundläggande begreppen och ändrar sitt språkbruk på ett uppseendeväckande sätt. Vad detta beror på kan vi bara spekulera kring. Han kan ju ha ändrat sin grundläggande historiesyn från 1930-talet, men i så fall skulle inledningskapitlet i övrigt ha sett helt annorlunda ut. Han antyder heller inte något sådant i senare intervjuer utan vidhåller det fruktbara i de marxiska utgångspunkterna för förståelsen av kapitalismen. Kanske hade Nyström hört att hans engelske kollega Eric J. Hobsbawm 1953, två år innan Nyström lade fram sin avhandling, fått manuskriptet till sin första studie, *The Rise of the Wage Worker*, refuserat på Hutchinsons förlag, trots tidigare löfte om publicering... En anonym granskare – på grund av ämnet antar Hobsbawm att det var någon som stod Labourpartiet nära – tyckte att den var ”too biased, and therefore unacceptable under the contract”.⁵⁶ Nyström var givetvis medveten om de kraftfulla antimarxistiska stämningar som fått övertag i den akademiska och politiska omgivningen, även i det socialdemokratiska Sverige. Vi kan under alla omständigheter konstatera att Nyströms slutliga text inte är lika stringent komponerad som han tänkte sig när han drog upp de teoretiska riktlinjerna för avhandlingen i slutet av 1930-talet. Utifrån dessa utgångspunkter är det högst anmärkningsvärt att han kallar dem som köper arbetskraft på arbetsmarknad ”arbetsgivare” och dem som säljer sin arbetskraft på samma marknad ”arbetstagare”. Det var ju just sådana begrepp som Nyström ville undvika, eftersom de ur ett kritiskt perspektiv just har till syfte och funktion att dölja exempelvis ”de sociala gruppbildningarna inom manufakturindustrien och dessas förhållningssätt gentemot varandra och mot den omgivande miljön av andra sociala grupper”.⁵⁷ Men några andra begrepp för köp och försäljning av arbetskraft på arbetsmarknad – den enda marknad där det i den liberala ideologin inte finns några köpare och säljare utan givare och tagare – var inte längre möjliga att använda under kalla kriget utan att bli stämplad som ”kommunist” – varken i akademiska eller politiska sammanhang.

Opponenten Kurt Samuelsson framhöll, som sagt, vid disputationen att Nyström inte var teoretiskt konsekvent utan att han istället ”virket till det hela genom att i framställningen få in [...] något av materialistisk historieskrivning [vilken] kastas in här och var i form av allmänna fraser om klasslagstiftning, kapitalägande överklass och dylikt”.⁵⁸ Betygsnämnden såg emellertid inte dessa analytiska inslag som lika påklitrade som opponenter. Dess ledamöter tyckte istället, trots det genomgående positiva omdömet, att ”författarens synpunkter är väl ensidigt understruken och väl skarpt formulerade; de borde ibland ha framförts mer nyanserat”. Jag är nog härvidlag snarast beredd att hålla med Kurt Samuelsson – fast tvärtom. Jag menar att

Nyström i inledningskapitlet ”kastat in” borgerliga begrepp i en analys som i övrigt utvecklar det marxiska perspektivet på handelskapitalismen på ett klarsynt sätt.

Att ämnet för Eric Hobsbawms första men opublicerade studie och Per Nyströms doktorsavhandling är detsamma är knappast en slump. Även om de tillhörde olika politiska partier – Hobsbawm var medlem av det brittiska kommunistpartiet, Nyström var aktiv socialdemokrat – hörde de på 1930-talet till samma historievetenskapliga tradition. De gick dock olika öden till mötes med sina texter om arbetarklassens uppkomst. Hobsbawm avråddes av en advokat att anmäla förlaget för löftesbrott, eftersom denne trodde att förlaget under rådande omständigheter skulle kunna mobilisera fler vittnen, som skulle intyga att texten var tendentiös, än vad han själv skulle kunna mobilisera till försvar för den. Manuskriptet förblev dessvärre opublicerat, och han fick inte ens några förslag till modifiering av texten så att den skulle kunna ges ut vid denna tid. Hobsbawm ser själv i efterhand sina bittra erfarenheter som uttryck för ”that miserable phase of the Cold War”.⁵⁹

Var då även Nyströms ofullgångna studie av den svenska arbetarklassens uppkomst på sitt sätt ett resultat av samma samhällsklimat? Det är givetvis inte möjligt att avgöra den frågan inom ramen för denna artikel, men jag menar tentativt att ”brottstycket” kan ses i det perspektivet. En skillnad är förstås deras olika partitillhörighet: Kommunisten Hobsbawm var mer isolerad i det Labourstyrda Storbritannien än vad Nyström var i det, i och för sig alltmer reformistiska, socialdemokratiska parti som styrde Sverige, men vars ledning låtit honom lämna det politiska centrat i Stockholm tillsammans med den minister som han samarbetade med. En annan skillnad är att Nyström uppenbarligen tog intryck av den borgerliga offensiv som, trots vänsterstyret i de båda länderna, genomfördes med full kraft under det kalla kriget. Redan 1944 hade Friedrich August von Hayek, en av kapitalismens mest kända försvarsadvokater, fått sin antisocialistiska stridsskrift utgiven på svenska av Näringslivets fond under den hotfulla och ödesmättade titeln *Vägen till trälldom*. Enligt undertiteln vände sig denna skrift i avskräckande syfte ”till socialister i alla partier”, och budskapet var att ”den västerländska civilisationen” allt sedan första världskriget hotades av socialismen. Den socialistiska idétradition som utvecklats till en facklig och politisk massrörelse i stora delar av Europa utgjorde således ingen del av denna ”civilisation”. Det gjorde däremot, enligt Hayek och hans svenska vapendragare, den liberala idétraditionen, särskilt den del som betonade individens frihet från statliga ingripanden. Denna tankegång var bland annat en ledtråd i Eli Heckschers syn på manufakturerna, som Nyström, enligt professorerna i Lund, vederlagt. Den hayekska tankegången utgjorde också en bärande del av det så kallade planhushållningsmotståndet, PHM, som fick så stor genomslagskraft i den

politiska debatten i Sverige i slutet av 1940-talet och början av 1950-talet och som gav ett tydligt utslag i andrakammarvalet 1948.⁶⁰

Inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen hade några av de grundläggande marxistiska begreppen rensats ut redan i det nya partiprogrammet från 1944. Under det följande årtiondet blev det nästan omöjligt att tala om socialism inom den reformistiska arbetarrörelsen på grund av den tilltagande borgerliga hegemonin i den kapitalistiska delen av världen under det kalla kriget, inklusive Sverige.⁶¹ Vissa inslag i Nyströms doktorsavhandling är, enligt min bedömning, definitivt ett utslag av de nya ideologiska och politiska maktförhållandena i Sverige, särskilt begreppen arbetsgivare och arbetstagare. För Per Nyström gällde det ju att äntligen, efter irriterade påstötningar från uppdragsgivaren, kunna få doktorsavhandlingen publicerad som en officiell del av LO-projektet *Den svenska arbetarklassens historia*, men också att få den godkänd som akademisk avhandling i detta antimarxismens tidevarv.⁶² Han lyckades med bådadera, men slutresultatet blev inte helt så som han en gång föresatt sig; det blev inte någon studie av "The Making of the Swedish Working Class".

Historikerna och den fjättrade Clio under kalla kriget

I inledningen till den första av sina klassiska essäer i *Den fjättrade Clio* påpekar Hugo Valentin redan 1957 att "[h]istorikerns syn på det förgångna är alltid präglad av hans egen tid. Lika lite som andra människor kan han krypa ur sitt eget skinn [...] ett subjektivt moment ingår i varje historisk framställning". Vidare konkluderar han att "varje generation har sina speciella historiska intressen, problemformuleringar och värderingar, sitt särpräglade förhållande till det förgångna, som röjer dess egen mentalitet och de politiska, sociala, ekonomiska och kulturella förhållanden ur vilka den spirar".⁶³ Valentin fortsätter: "Maktförskjutningarna inom samhället återverkar alltid på historieskrivningen om gångna tider [...] Med nya klassers makttillträde följer alltid nya värderingar."⁶⁴ Så vilka var då de nya värderingar som påverkade historikerna i Sverige under efterkrigstidens första årtionde, när Nyström fullföljde sitt avhandlingsarbete?

Dessvärre finns det inte någon analys av hur det kalla kriget påverkade svenska historikers problemformuleringar och val av perspektiv. Thorsten Nybom ser inte ens skymten av det kalla kriget i sin analys av vetenskapsideologi, forskningspolitik och forskningsorganisation i Sverige efter 1945.⁶⁵ Inte heller Gunneriusson, som i andra avseenden noterar betydelsen av externa samhällsfaktorer (andra världskriget, Förintelsen, socialdemokraternas tilltagande "maktposition") som betydelsefulla för svensk historiografi, noterar att "slutstriden" mellan "nationalisterna" och "Weibullskolan" 1956–1957 utspelade sig

mitt under kalla kriget. Det påpekade också fakultetsopponenten i sin recension.⁶⁶ För att få några idéer om hur externa samhällsfaktorer kan ha påverkat historikerna också i Sverige under det kalla kriget får vi söka oss till andra sidan Nordatlanten. Förvisso var det kalla kriget mycket mer tillspetsat i USA än i Västeuropa, särskilt i jämförelse med neutrala, socialdemokratiskt styrda stater som Sverige, men en titt på den politiska kampen mellan historiker i USA kan resa väsentliga frågor om hur det svenska historikersamfundet påverkades av kalla kriget. I denna artikel kan jag bara antyda linjerna av ett scenario. Det krävs givetvis ett större projekt för att empiriskt visa hur det såg ut.

Peter Novick har i *That Noble Dream – The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession* insiktsfullt beskrivit hur många ledande historiker drogs in i den politiska mobiliseringen mot motståndarna under såväl andra världskriget som – i än mycket högre grad – kalla kriget. Under världskriget hade många intellektuella uppbådats för den politiska kampen mot nazismen och Nazi-Tyskland. Efter kriget inriktades mobiliseringen ganska snart mot Sovjetunionen och mot kommunister i väst, men successivt attackerades allt fler personer som inte hade någon som helst koppling till kommunismen. Kulmen nåddes under första hälften av 1950-talet, och mccarthyismen blev ett ökänt begrepp för häxjakten på alla vänsterintellektuella i USA.⁶⁷

I Västeuropa och Nordamerika fick Karl Poppers antihegelianska och antimarxistiska plädering för värderingsfri forskning i *The Open Society and Its Enemies*, utgiven första gången i London 1945, ett enormt genomslag. Det ”öppna samhällets fiender” utgjordes av de ideologer som hade ”persistent and pernicious influence” på det västerländska tänkandet, från Herakleitos och Platon till Hegel och Marx. Avståndstagandet från ideologiska inslag i all samhällskritisk forskning utgjorde därmed en grundpelare i amerikansk kultur under kalla kriget. Alla ”ismer” skulle avlägsnas ur vetenskapliga sammanhang. Popper menade ju, framhåller Novick, att värderingsfri ”objektivitet” kunde uppstå i den så kallade fria världen endast ”by rigorously excluding the ideological”,⁶⁸ men i praktiken blev det, enligt Novick, bara marxismen som skulle hållas borta från universitetsvärlden. Det framgår med all tydlighet av Novicks analys av objektivitetsfrågan i det amerikanska historikersamfundet.

Det var förvisso sociologer som Talcott Parsons, Daniel Bell och Seymour Martin Lipset, som gick i bräschen för anstormningen och pläderingen för ideologiernas död i västvärlden, men historiker slöt också upp helhjärtat i attacken mot all Marxinspirerad forskning. Arthur Schlesinger Jr var en av de mer prominenta företrädarna för denna nya uppfattning bland amerikanska historiker. Han menade, enligt Novick, att ideologier – eller ”ismer” – inte hörde hemma i det akademiska samtalet. Det gjorde inte ens begrepp som exempelvis ”capitalism”, som, enligt Schlesinger, ”belong to the vocabulary of

demagoguery, not to the vocabulary of analysis".⁶⁹ I det perspektivet framstår uttalandet av de fem professorerna i Per Nyströms betygskommitté att "författarens synpunkter är väl ensidigt understrukna och väl skarpt formulerade" som tämligen försiktiga. Det kan ju bero på att de, trots allt, hade med en landshövding att göra. Än viktigare är förstås att de inte verkade i det USA, som präglades av hetsjakten på vänsterintellektuella, utan i det socialdemokratiska Sverige, där kalla krigets ideologiska krafter ofta verkade på ett mer sofistikerat sätt.

"Western civilisation" var däremot ett begrepp som inte hade någon ideologisk belastning enligt det nya synsättet i den akademiska världen i USA. Kurser i "Western civ" hade börjat utvecklas redan efter första världskriget, men de fick sitt stora genombrott under kalla kriget. De blev snart de mest spridda kurserna på alla amerikanska campus, och deras mest övergripande syfte var att förse alla amerikaner med ett "common learning" som fundament för nationell enhet.⁷⁰ I detta fundament ingick varken den socialistiska tanketraditionen eller någon sådan historiematerialistisk analys av den tidiga kapitalismen, som Nyström flaggade för i inledningen till sin avhandling.

Efter några år började de socialiserande universitetsprogrammen istället rubriceras som "Atlantic civilization". Ett huvudskäl var förstås att banden mellan USA och Västeuropa skulle framstå än tydligare, när nu "järnridån" delat Europa i två delar. Båda koncepten var historiskt och kulturellt definierade, men endast ett av leden i den revolutionära triaden från 1789 ingick i detta kulturella arv – friheten. Och då bara i den borgerliga tolkningen av begreppet, det vill säga *frihet från* och inte *frihet till* någonting.⁷¹ Tankarna om jämlikhet och broderskap hade lämpats över bord, och konflikter om samhällets tillgångar, som varit en ledstjärna även för framträdande historiker i USA under mellankrigstiden, ingick inte alls i den borgerliga föreställningen om den atlantiska civilisationen.⁷²

Antalet historiker i USA som fortsatte att plädera för historievetenskapens kritiskt granskande uppgift minskade snabbt, och de som uthärdade i de alltmer trångsynta och endimensionella miljöerna marginaliserades genom såväl repression som direkta avskedanden. "Much of the most pervasive pressure came from within the community itself", framhåller Novick.⁷³ Många av dem som klamrade sig kvar i den akademiska miljön idkade således självzensur. Christer Winberg framhåller exempelvis hur Sydney Coontz bok *Population Theories and the Economic Interpretation* (1957) passerade "tämligen obemärkt" i USA, trots att författaren systematiskt ansträngt sig "för att tona ned den marxistiska utgångspunkten" för att få den publicerad. Winberg förmodar att såväl nedtoningen av den teoretiska utgångspunkten som bokens marginalisering berodde på att "den skrivits under det kalla kriget".⁷⁴ Den misstanken tycks mig välgrundad.

Denna process av marginalisering och självcensur verkar ha accelererat från och med 1948 – det är då en annan av de mest inflytelserika amerikanska historikerna, Richard Hofstadter, publicerade sitt bidrag till omorienteringen av den amerikanska historieskrivningen, *The American Political Tradition*. Hofstadters konsensusuppfattning om historien inkluderar tilltron till egendomsrätten, fri konkurrens och ekonomisk liberalism – uppenbarligen helt värdeneutrala begrepp. Sammantaget betecknar Novick dessa nya inflytelserika amerikanska historiker som "counterprogressives", eftersom mellankrigstidens progressiva historiker som Carl Becker, Charles Beard och Merle Curti utgjorde måltavlan för dem. Istället för kampen om de samhällseliga tillgångarna blev klassarbete i kampen för frihet (från) det kännetecknande draget i amerikansk historia.⁷⁵ Det uppstod, med John Highams ord, "a veritable 'cult' of consensus in American historiography" under 1950-talets kalla krig.⁷⁶ Snart tyckte sig samhällsvetare på båda sidor om Atlanten kunna proklamera "ideologiernas död", vilket egentligen bara innebar att den liberala och prokapitalistiska hållningen fått en hegemonisk ställning även vid de samhällseliga institutioner i det öppna samhälle där det fria tänkandet sades råda.

Även i Sverige tycks konsensus ha kännetecknat historieforskningen från de liberal-demokratiska historikernas maktövertagande till dess att deras hegemoniska ställning ifrågasattes från slutet av 1960-talet. Winberg anser att deras maktövertagande skedde med Erik Lönnroths utnämning till professor i Uppsala år 1942.⁷⁷ Gunneriusson är mer försiktig och menar att utnämningen fick en avgörande betydelse på "det historiska fältet" när det gällde genombrottet för en annan historiesyn än den nationalistiska. Han förlägger dock "slutstriden" till åren 1956–1958, då en stor fejd om *Historisk Tidskrift* utkämpades mellan "de tidigare makthavarna och den nya på uppåtgående sociala och vetenskapliga grupp som hade haft medvind under flera decenniers tid". De senare drog det längsta strået, och de nationalistiska historikerna fick lämna över kontrollen över tidskriften till sina motståndare. År 1958 blev Erik Lönnroth ordförande för *Svenska Historiska Föreningen*, som gav ut *Historisk Tidskrift*, och då satt det "weibullare" på varje professorsstol i landet.⁷⁸ Då hade också, enligt Winberg, "allt ordnat motstånd mot weibullskolan" upphört.⁷⁹ Peter Englund framhåller, på sitt mer poetiska språk i *Svenska historiker*, att "tystnaden sänkt sig över de ärriga skyttegravar där uppsvenskar och weibullare en gång växlat slag".⁸⁰ Men det fanns heller inget utrymme för historiematerialistisk metod- och teoriutveckling så som det gjorde på Lauritz Weibulls tid. En skillnad var förstås att de nya makthavarna inte längre behövde någon ung vapendragare mot "de gamla ekarna". Kanske inte så konstigt då att även Nyström svävade på målet i sin teoretiska ståndpunkt och att han började tala om "arbetsgivare" och "arbetstigare" på arbetets

marknad – den enda marknad där det i den liberala föreställningsvärlden inte finns några köpare och säljare av den vara som efterfrågas och bjuds ut. Slutsatsen att statlig näringslivspolitik kunde vara framgångsrik kunde han däremot framlägga för vetenskaplig granskning och därmed få sin insats mer än väl godkänd för doktorsgraden i ett samhälle, där socialdemokraterna hade en stark ställning.

Weibullskolans maktställning kulminerade, som Birgitta Odén framhållit, under 1960-talet med utgivningen av Sten Carlssons och Jerker Roséns *Svensk historia* i två band (1961) och Rolf Torstendahls *Historia som vetenskap* (1966).⁸¹ Men det var inte bara ”nationalisterna” som fick ge upp. Den uppmuntrande inställning som bröderna Weibull intagit gentemot den unge Nyström ännu under de första åren av ”Hitlertiden”, för att åter återropa Wilhelm Keilhaus uppseendeväckande periodisering i en vetenskaplig tidskrift, kunde inte märkas hos den ”sociologiska generation”⁸² av nya maktthavare som tillträtt inom svensk historieforskning. Särskilt Erik Lönnroth och Sten Carlsson var inte av den sorten.⁸³ Någon kunskap om kapitalismens uppkomst och utbredning förmedlades inte till studenter eller andra intresserade; i Sten Carlssons del av *Sveriges historia* sägs inte ett ord om kapitalismen. Under deras storhetstid började istället amerikanska kalla-krigshistoriker få allt större inflytande i Sverige, inte minst inom historieundervisningen vid universitetet. På litteraturlistorna till de historiska kurserna vid Lunds universitet fanns i slutet av 1960-talet och början av 1970-talet såväl Richard Hofstadters *Social Darwinism in American Thought 1816–1915* (1944), *The American Political Tradition* (1948), *The Age of Reform* (1955) som den yngre Schlesingers *The Age of Roosevelt. The Crisis of the Old Order 1919–1933* (1957), *The Origins of the Cold War* (1967) och *Det bittra arvet. Vietnam och amerikansk demokrati* (1967).⁸⁴ Det skulle dröja en bra bit in på 1970-talet innan historie-materialistisk litteratur om produktionsätt och klassrelationer fördes in på kurslistorna, innan Per Nyströms historie-materialistiska artiklar fick några efterföljare i *Scandia*, och innan den historiska materialismen åter accepterades eller i varje fall tolererades (av de flesta i den gamla skolan) som utgångspunkt för historisk vetenskap.

Om vi kallar förändringarna på det historiska fältet för paradigmskifte eller genombrott och konsolidering för en ny historiesyn spelar kanske inte så stor roll. Hur den historiska materialismen marginaliserades i denna process i ”teoribildningarnas sociologi” under kalla kriget återstår i alla fall att utforska på ett liknande sätt som Birgitta Odén analyserade genombrottet för det liberal-demokratiska paradigmet. Lika intressant och viktig är frågan hur den liberala hegemonin över den humanvetenskapliga forskningen kunde brytas på 1970-talet och leda fram till den relativa öppenhet och teoretiska pluralism, det vill säga existensen av flera olika historiesyner, som kännetecknat den

svenska historievetenskapen sedan dess och förhoppningsvis kommer att fortsätta göra det.

Per Nyström, the Swedish historical community, and Clio in chains

Per Nyström was one of a group of young Lund academics who in the 1930s developed historical materialism as a scholarly theory and method for empirical research. The same period saw Nyström begin work on a doctoral thesis on urban industrial workers before 1800, but his studies were interrupted by a long stint in office in the Swedish government. He only completed his thesis in 1955, and he only really first came to prominence in the world of research in the 1970s, when he returned to research on his retirement. His earlier research was republished and did much to enthuse a younger generation of historians inspired by historical materialism.

Nyström's thesis was commended both by its examining committee and by the new generation of historians in the 1970s, despite Nyström himself pointing out that the thesis was only 'a fragment of the planned monograph'. In considering why the thesis did not turn out as Nyström hoped, I show here that it was his historical-materialist ambitions that were not realized: in the event, rather than being the promised study of urban industrial workers, it was limited to a disquisition on *Das Kapital* in the class relations that underpinned early industrial capitalism. Moreover, he had crammed a number of liberal terms into the historical-materialist introduction – a brilliant description of early mercantile capitalism in Western Europe – which he had otherwise completed back in the 1930s.

The main question addressed here is why his thesis turned out as it did. The answer can only be tentative, but I would argue that its disposition can be ascribed not only to a lack of time, but also to the Cold War, which had an impact on the social climate even in the Social Democratic Sweden of the 1950s. The very limited work that exists on Swedish historical research in the immediate post-war period has completely disregarded the Cold War's effects. Taking as a starting-point Peter Novick's analysis of the Cold War's significance for the marginalization of historical-materialist research in the US, I argue that the corresponding process in Sweden may explain why Nyström did not complete his analysis of 'the making of the Swedish working class'. The support and encouragement extended in the 1930s to Nyström as a historical materialist by his mentor in Lund – the leading figure of the 'liberal-democratic paradigm' and in 1928 the founder of *Scandia*, Lauritz Weibull – was to have no equivalent during the Cold War. On the contrary. There was not the least room for historical-materialist-inspired research then. It would

not be until the 1970s that historical-materialist literature on methods of production and class relations began to appear on history department reading lists (not least Per Nyström's articles from the 1930s in *Atheneum* and *Scandia*, along with his thesis), that these articles had any successors in *Scandia*, or that historical materialism would once again be accepted by the academic world as the basis for historical scholarship. By analysing of Nyström's thesis, I argue here for the importance of understanding the state of historical research and historiography in Sweden at a time when the 'liberal-democratic paradigm' had a hegemonic grip on Sweden, and even historians laboured in the shadow of the Cold War.

Keywords: historiography, historical materialism, Per Nyström, industrial capitalism, working-class history, the Cold War.

Noter

- 1 *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 56–57 (1993), 69–70 (1997) och 88–89 (2003).
- 2 Arne Jarrick och Johan Söderberg, *Praktisk historieteori*, Stockholm 1993, s. 14–21.
- 3 Anders Björnsson, "Per Nyström. Radikal historiker och politiker", i *Svenska historiker. Från medeltid till våra dagar*, (red.) Ragnar Björk och Alf W. Johansson, Stockholm 2009. Den andre är Axel Strindberg.
- 4 I efterhand ville Nyström "friskriva sig" från ansvaret för att titeln på boken innehöll begreppet folket och inte t.ex. arbetarklassen. Det var en grupp historiker inom det då maoistiska SKP närliggande Clarté i Stockholm, som först återupptäckte och återutgav Nyströms författarskap i tidskrifterna *Arkiv för folkets historia* och *Clarté*. Se Tomas Forser, "Jag har speglat århundradet". *En bok om Per Nyström, historikern, publicisten, ämbetsmannen*, Stockholm 1996, s. 385, 388.
- 5 Forser 1996.
- 6 Sven E. Olsson, "Förord", i *Per Nyström, Historia och biografi. Artiklar och essäer 1933–1989*. Lund 1989, s. 16ff.
- 7 Birgitta Odén, "Historikern som formade historien", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 69–70, 1997, s. 68f.
- 8 Björnsson 2009, s. 53of.
- 9 Forser 1996, s. 98f. samt not 25. Han ansökte inte om docentkompetens, trots att betyget på avhandlingen och försvar möjliggjorde det.
- 10 Filosofiska fakultetens och Humanistiska sektionens protokoll 1954–1955, Lunds Universitets arkiv. Vol. A1 A:126. Arkivcentrum Syd i Lund (ACS). Jag vill tacka arkivarie Fredrik Tersmeden, som var vänlig nog att skriva av protokollet åt mig, då det av tekniska skäl inte kunde kopieras.
- 11 Tomas Forser (red.), *Historieskrivningens dilemma och andra studier av Per Nyström*. Stockholm 1974, s. 10f.
- 12 Stefan Jonsson, "När tidens orm ömsar skinn. Anteckningar om Ateneum, marxismen och Per Nyströms dilemma", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 56–57, 1993, s. 20.
- 13 Odén 1997, s. 66.
- 14 Jonsson, s. 4. Jonsson torde härmed ha menat att Nyström var en viktig vapendragare i bröderna Weibulls kamp mot de nationalistiska statsidealerna.

- 15 Jfr Håkan Gunneriusson, *Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957*, Uppsala 2002, s. 48, 57 och 118.
- 16 Gunneriusson, s. 79 och 83.
- 17 Se t.ex. Forser 1974, s. 291f.
- 18 Forser 1974, s. 21.
- 19 Forser 1996, s. 334.
- 20 Per Nyström, "Problem i svensk socialhistoria", omtryckt i *I folkets tjänst. Historikern, journalisten och ämbetsmannen*, (red.) Anders Björnsson, Stockholm 1983.
- 21 Forser 1996, s. 305.
- 22 Forser 1974, s. 18.
- 23 Wilhelm Keilhau, "Historisk materialisme eller historisk syntese?", *Scandia*, vol. 7, häfte 1, 1934, s. 14.
- 24 Per Nyström, "Historisk materialism. Ett diskussionsinlägg", *Scandia*, vol. 7, häfte 2, 1934, s. 267.
- 25 Om detta, se Birgitta Odén, "Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning", *Scandia*, vol. 41, häfte 1, 1975 samt hennes bok *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Lund 1975.
- 26 Filosofiska fakultetens arkiv 1666–1956, Lunds universitets arkiv, vol. A3 G:25, ACS. Jag vill tacka arkivarie Fredrik Tersmeden för denna uppgift.
- 27 För en förteckning av Per Nyströms publikationer 1920–1983, se Björnsson 1983, s. 271–298.
- 28 S.E. Olsson, s. 12.
- 29 Björnsson 2009, s. 532. Han anger dock inte om han avser Schlesinger Sr eller Jr.
- 30 S.E. Olsson, s. 20. För en intressant inblick i dessa intensiva år i Socialdepartementet, se Forser 1996. Här finns uppslag till ett flertal olika forskningsprojekt, särskilt striden om socialismen inom SAP under kalla krigets uppkomst.
- 31 Per Nyström, "Det sista brevet", i Nyström 1989, s. 17 resp. Forser 1996, s. 373.
- 32 Odén 1997, s. 70.
- 33 Björnsson 2009, s. 531.
- 34 Det kan kanske vara av intresse att notera att Birgitta Odén spelade samma stödjande roll för oss unga Marx-inspirerade historiker, som började forskarutbildning i historia på hennes doktorandseminarium i Lund i början av 1970-talet, utan att hon själv direkt tog till sig av dessa perspektiv i sin egen forskning. Sven A. Nilsson verkar ha spelat motsvarande roll i Uppsala. Se Jan Lindegren, "Sven A. Nilsson. Skarpsinnig tidigmodern historiker, framstående lärare" i Björk och Johansson, s. 619.
- 35 Jane Cederqvist, Uno Gustafsson och Sven Sperlings, "Industriarbetarklassens uppkomst: Stockholms arbetare 1850–1914", *Historisk Tidskrift* 1972:4.
- 36 *Historisk Tidskrift* 1982:1, s. 131.
- 37 Sverker Oredsson konstaterar i sin vetenskapliga analys av politik och debatt vid Lunds universitet under andra världskriget att Sten Carlsson ingick i "ledargarnityret" för Lunds nationalsocialistiska studentförening från 1937 och att han var dess "ledare" 1938–1940. Se Sverker Oredsson, *Lunds Universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter, hjälpsatser*, Lund 1996, s. 17. I sitt bidrag om Sten Carlsson i samlingsvolymen *Svenska historiker* bekräftar Sune Åkerman den unge Carlssons "engagemang för den nationalsocialistiska rörelsen", vilket han enligt Åkerman, "tycks ha fått i arv från föräldrarna". Det handlade inte om en "oskyldig tyskvänlighet" utan "om en övertygelse om att det samhällssystem som nationalsocialisterna utformat skulle vara mönsterbildande". Denna "förvillelse i unga år" bibehöll Carlsson, enligt Åkerman, fram till vårvintern 1940. Se Sune Åkerman, "Sten Carlsson. Socialhistorisk nydanare och lärd humanist", i Björk och Johansson, s. 638.
- 38 Sten Carlsson, *Gustav IV Adolfs fall*, Lund 1944.

- 39 Per Nyström, *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedom om den svenska manufakturindustrien och dess sociala förhållanden*, Stockholm 1955, s. 7.
- 40 Se t.ex. Immanuel Wallerstein, *Världssystemanalysen. En introduktion*, Stockholm 2004.
- 41 Nyström 1955, s. 8.
- 42 Nyström 1955, s. 18ff, 35–39.
- 43 Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York 1974.
- 44 Nyström 1955, s. 20.
- 45 Nyström 1955, s. 29.
- 46 Nyström 1955, s. 53.
- 47 Nyström 1955, s. 60.
- 48 Nyström 1955, s. 74f.
- 49 Anders Florén, *Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet vid Jäders bruk 1640–1850*, Uppsala 1987.
- 50 Nyström 1955, s. 264ff.
- 51 Nyström 1955, s. 5.
- 52 Nyström 1955, s. 53.
- 53 Edward P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, London 1963.
- 54 *Scandia*, vol. 54, häfte 2, 1988. Debattörerna var Peter Aronsson, Kenneth Johansson, Bengt Schüllerqvist, Gunnar Silow och Maria Ågren.
- 55 Nyström 1955, t.ex. s. 5, 29 och 53.
- 56 Eric J. Hobsbawm, *Interesting Times. A Twentieth Century Life*, London 2002, s. 184.
- 57 Nyström 1955, s. 5.
- 58 Här citerat S.E. Olsson, s. 17.
- 59 Hobsbawm, s. 184.
- 60 För en diskussion kring Hayek och planhushållningsmotståndet i Sverige, se t.ex. Leif Lewin, *Planhushållningsdebatten*, Stockholm 1967 och Hans Dahlqvist, *Fri att konkurrera, skyldig att producera. En ideologikritisk granskning av SAF 1902–1948*, Växjö 2003.
- 61 Se t.ex. Lars Olsson, *Gamla typer och nya produktionsförhållanden. Om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960*, Lund 1986.
- 62 Enligt Björnsson fanns en viss irritation inom LO över att den förväntade delen av samlingsverket aldrig presenterades för uppdragsgivarna, och "LO:s presschef morrade någonting om att Nyström hade en doktorsavhandling kvar att göra." Björnsson 2009, s. 530.
- 63 Hugo Valentin, *Den fjättrade Clio. Sju essäer till belysning av historikerns tidsbundenhet*, andra upplagan, Stockholm 1957, s. 9f.
- 64 Valentin, s. 18.
- 65 Thorsten Nybom, "Frågor kring kulturforskningens karaktär, bestämningar och nytta", i *Historien og historikerne i Norden efter 1945. Studier i historisk metode 21*, Aarhus 1991, s. 16–28.
- 66 Frank Meyer, "Akademiska intriger", *Historisk Tidskrift* 2004:1, s. 101.
- 67 Peter Novick, *That Noble Dream. The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*, Cambridge 1998 (1988), kap. 10–12.
- 68 Novick, s. 299.
- 69 Novick, s. 300.
- 70 Novick, s. 312.
- 71 Om denna distinktion, se Lewin.
- 72 Novick, s. 312f.
- 73 Novick, s. 325.
- 74 Christer Winberg, *Varför skriver vi inte historiska romaner istället? Texter i urval 1980–2005*, Göteborg 2010, s. 17.

- 75 Novick, s. 332ff.
- 76 Novick, s. 345.
- 77 Winberg, s. 385 och Gunneriusson, s. 124.
- 78 Gunneriusson, s. 212.
- 79 Winberg, s. 383.
- 80 Peter Englund, "Erik Lönnroth. Fixstjärna i svensk historieforskning", i Björk och Johansson, s. 580.
- 81 Odén 1975, s. 26.
- 82 Begreppet har sitt ursprung hos sociologen Karl Mannheim, som efter första världskriget påbörjade en diskussion om hur människors medvetande påverkades av de gemensamma samhällsliga erfarenheter som de upplevde i sina formativa år. Se t.ex. June Edmunds och Bryan S. Turner, "Introduction", i *Generations, Culture, and Society*, Buckingham 2002. Sven-Eric Liedmans påpekande att det fanns skillnader i historiesyn mellan Weibullskolans "olika generationer" har stor relevans för problemställningen här. Se hans essä "Den historisk-kritiska skolan i idéhistorisk belysning", *Scandia*, vol. 41, häfte 2, 1975. Liedman utvecklar dock inga tankar kring vad dessa skillnader bestod i eller hur och varför de uppstod.
- 83 Se Peter Englunds och Sune Åkermans bidrag om dem och Jan Lindegrens om Sven A. Nilsson i Björk och Johansson. Jag är givetvis medveten om att Sten Carlsson inte var någon Weibullelev.
- 84 Tack till adjunkt Leif Eliasson vid Historiska institutionen i Lund, som tagit fram gamla kurslistor vid nämnda institution åt mig.